

Складаны сказ: будова, значэнне, ужыванне

§ 8. Паняцце пра складаны сказ

51. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Падбярыце да тэксту загаловак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Радзіма для кожнага адна. І я ўпэўнены, што яна заўсёды толькі вялікая. Мой родны горад — любі і мілы мне куточак на неабсяжнай планеце Зямля. Тут я адчуў веліч жыцця і сваю саўдзельнасць у ім, цёк крыві ў сабе, дух і дыханне сваіх бацькоў і продкаў. Няхай і неасэнсавана. Асэнсаванне прыйдзе пазней, але перад гэтым кожнага з нас чакае найвялікшае ў свеце адкрыццё. І найперш самога сябе.

А потым будзе адкрыццё таго, хто даў табе жыццё. Будзе бласлаўленне твайго роду і тваёй зямлі, з якой ты знітаваны ад першага твайго крыку, ад першага матчынага слова (*Паводле В. Казько*).

Выпішыце з першага абзаца тэксту: а) просты ўскладнены сказ; б) складаны сказ, у якім граматычныя часткі звязаны пры дапамозе злучальнага злучніка; в) складаны сказ, у якім граматычныя часткі звязаны пры дапамозе падпарадкавальнага злучніка.

Вызначце граматычныя асновы ў сказах другога абзаца. Зрабіце вывад пра іх будову. Якімі часцінамі мовы з'яўляюцца сродкі сувязі частак у гэтых сказах?

Сказ, які складаецца з дзвюх ці больш частак, аб'яднаных па сэнсе, граматычна і інтанацыйна, называецца **складаным**:
¹⁾Кожны з нас прыпасае Радзімы куток, ²⁾каб да старасці чэрпаць адтуль успаміны (П. Панчанка).

Кожная частка складанага сказа мае граматычную аснову. У сказе частак столькі, колькі ў ім граматычных асноў: ¹⁾Змоўкшпачыны звонкі спеў, а ²⁾ў цяністых спратах саду штрыфель сонечны паспеў — пахкі, буйны, паласаты (Х. Гурыновіч). ¹⁾Усіх сабрала навальніца: ²⁾грому ўцешліва грывіцца, ³⁾дождж ліецца, ⁴⁾град стукоча, ⁵⁾бліскавіца жмурыць вочы (М. Мятліцкі).

Па форме частка складанага сказа суадносіцца з простым сказам, але адрозніваецца ад яго тым, што не мае сэнсавай і граматычнай завершанасці.

Складаным сказам можна перадаць большы аб'ём інфармацыі, чым простым. У сувязі з гэтым складаныя сказы найчасцей ужываюцца ў тэкстах-разважаннях навуковага і публіцыстычнага стылю, дзе трэба аргументаваць выказаную думку.

52. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Ці можна аднесці тэкст да тыпу разважання? На колькі частак можна падзяліць тэкст? Падбярыце загаловак да кожнай часткі.

Дзве пілы

Каля сяла
Сустрэлася з пілой піла.
Адна, як срэбра, ззяе,
А другая —
Зусім іржавая была.
І вось, як кажуць, слова к слову,
Сяброўкі завялі размову.
— Галубанька, не пазнаю!
Скажы мне, родная сястрыца,
Як ты сумела заіскрыцца?
— А я да сонейка ўстаю
І ў лесе ці на рыштаванні
З людзьмі працую да змяркання.
У тым і ўвесь сакрэт,
Што я адшліфавалася як след.
— Ну, праца не па мне, я лепей паляжу
Ці пад страхой дзе-небудзь павішу,

Чым дрэва пілаваць у зімнія завеі.
Ты мне адно, сястра, скажы —
Як трэба ратавацца ад іржы?
— Дык і дзіцё ж малое разумее,
Што нават сталь без працы іржавее!
М. Скрыпка.

Вызначце, якое слова з тэксту мае значэнне ‘збудаванне з дошак для правядзення будаўнічых работ’.

Выпішыце сказ, у якім заключаецца асноўная думка тэксту. Падкрэсліце ў ім граматычныя асновы, зрабіце вывад пра пастаноўку знака прыпынку паміж часткамі сказа.

Дакажыце, што выдзеленыя сказы з’яўляюцца складанымі.

- Знайдзіце ў тэксце звароткі. Раствлумачце іх ролю.

53. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту. Абгрунтуйце сваю думку, карыстаючыся кампазіцыйнай схемай разважання.

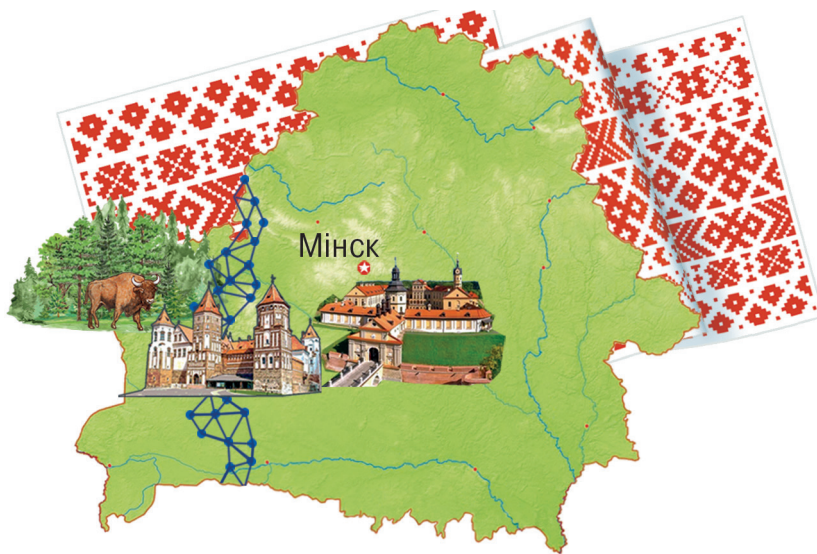
Сусветная памяць ЮНЕСКА

Вы, напэўна, бывалі ў Мірскім замку, а мо і ў **Нясвіжскім**. Магчыма, хадзілі па таемных сцежках **Белавежскай** пушчы, наведвалі Дугу Струвэ. А ці ведаеце вы, што гэтыя аб’екты належаць не толькі да нашага **нацыянальнага** багацця, а і да агульнаеўрапейскіх чалавечых каштоўнасцей і набыткаў?

Паводле рашэння ЮНЕСКА, Мірскі і Нясвіжскі замкі, Белавежская пушча, Дуга Струвэ ўключаны ў Спіс сусветнай культурнай **спадчыны**. А гэта азначае, што нашы нацыянальныя скарбы становяцца на адзін узровень з Егіпецкімі пірамідамі, Вялікай Кітайскай сцяной і іншымі сусветнымі **шэдэўрамі**.

Афіцыйнымі мовамі ЮНЕСКА з’яўляюцца англійская, арабская, іспанская, кітайская, руская і французская, аднак арганізацыя вітае развіццё і захаванне іншых нацыянальных моў. Асабліва ўвага надаецца і беларускай мове. Вывучаючы нашу мову, размаўляючы па-беларуску, вы тым самым дапамагаеце ажыццяўляць карысную дзейнасць ЮНЕСКА, што спрыяе захаванню культурнай і моўнай разнастайнасці.

Знайдзіце свой шлях удзелу ў праграмах ЮНЕСКА, каб садзейнічаць захаванню беларускай і сусветнай культурнай спадчыны (*Паводле А. Бутэвіча*).

Якая тэма ўзнята аўтарам у тэксце? Каму ён адрасаваны?

Што вы ведаеце пра дзейнасць ЮНЕСКА?

Спішыце другі абзац. Падкрэсліце граматычныя асновы ў складаным сказе.

● Растворыце арфаграмы ў выдзеленых словах.

● Вызначце род назойніка ЮНЕСКА.

Падзяліце тэкст на часткі. Складзіце яго план.

Разгледзьце малюнак. Што на ім адлюстравана? Раскажыце пра беларускія шэдэўры культуры, занесеныя ЮНЕСКА ў Спіс сусветнай культурнай спадчыны.

54. Прачытайце прыказкі. Вызначце, у якіх сказах граматычныя часткі звязаны:

а) пры дапамозе злучальных злучнікаў; б) пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў (адносных займеннікаў); в) без удзелу злучнікаў. Зрабіце вывад пра пастаноўку знакаў прыпынку ў складаных сказах.

1. Пра..да як сонца: далон..ю (не/ня)закры..ш. 2. Хвалі..ся баравік прыгожай шапкай, ды пад ёй г..лавы няма. 3. Іржа есць^ф ж..леза, а зайздрасць — сэрца чалавека. 4. (Не/ня)сорам маўчаць, калі н..ма чаго сказаць. 5. Ён больш забыўся, чым ты веда..ш. 6. Хоч..ш есці блінцы — добра цэпам* малаці. 7. Дзе гаспадар хо..іць, там ніўка родзіць. 8. Чаму (не/ня)навучыўся Янка, таго (не/ня)будзе ўмець Іван.

Запішыце асобна кожную групу прыказак, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

§ 9. Сродкі сувязі частак у складаных сказах. Тыпы складаных сказаў

55. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Які заглавак вы падабра-лі б да тэксту ў адпаведнасці з яго асноўнай думкай?

*Дзе жыве шчасце?
Невядома... Але ўсё ж такі
яно жыве там, дзе жывём мы.
У нас адзін вялікі дом.
У ім няма сцен, дзвярэй, акон.
Затое ў ім ёсць
Неба, Сонейка, Вада, Глеба...
Колькі ў нашым доме жыхароў!
Вялікіх і не вельмі...
Мы ўсе жывём разам!
Мы звязаны паміж сабою
тонкімі нябачнымі стужкамі.
Мы жывём у адным доме,
назва якому — Зямля.
Які ён прыгожы, наш дом!
В. Караткевіч.*

Перабудуйце выдзеленыя ў тэксце простыя сказы ў складаныя і запішыце іх. Падкрэсліце граматычныя асновы, назаўважце сродкі сувязі частак у складаных сказах.

Часткі складанага сказа звязваюцца двума асноўнымі спосабамі:

1) пры дапамозе інтанацыі і злучнікаў ці злучальных слоў (адносных займеннікаў або прыслоўяў). Напрыклад: ¹*Над лесам неба ў жураўлях, і* ²*ўвосень напярочаць гусі і новы дзень, і светлы шлях, і росквіт мілай Беларусі* (В. Гардзей). ¹*Нам край належыць,* ²*пакуль ззяюць зоры* (А. Александровіч). ¹*І чуюць хай на ўсіх планетах,* ²*як пахнуць кветкі і ранеты ў нашых вёсках ля азёр* (А. Пісьмянкоў);

2) пры дапамозе інтанацыі (без удзелу злучнікаў і злучальных слоў). Напрыклад: ¹*Глядзі,* ²*вунь зацвітаюць ільны:* ³*возера мяккага блакітнага колеру разляглося на далаглядзе* (М. Гамолка).

Інтанацыя, злучнікі і злучальныя словы з'яўляюцца **сродкамі сінтаксічнай сувязі граматычных частак** у складаных сказах.

У залежнасці ад таго, удзельнічаюць ці не ўдзельнічаюць злучнікі або злучальныя словы ў сувязі частак, складаныя сказы падзяляюцца на **злучнікавыя і бяззлучнікавыя**.

56. Прачытайце. Устанавіце адпаведнасць паміж граматычнымі часткамі крылатых выразаў.

- 1) Мы хоч..м
- 2) Добра быць у даро..е
- 3) Раны го..цца часам
- 4) Лю..ское с..рца бы..ам мора

- а) якую ты сам с..бе выбіраеш
(*Я. Колас*).
- б) а дружбаю — гора (*А. Куляшоў*).
- в) у ім бывае шторм і штыль
(*П. Броўка*).
- г) каб мірнае неба не знала пажар..
в..йны (*А. Бачыла*).

Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Падкрэсліце ў сказах граматычныя асновы. Назавіце сродкі сувязі частак. Якія сказы называюцца *злучнікавымі*, а якія — *бяззлучнікавымі*?

Злучнікавыя складаныя сказы падзяляюцца на складана-злучаныя і складаназалежныя.

У **складаназлучаных сказах** граматычныя часткі звязаны пры дапамозе інтанацыі і злучальных злучнікаў (*і, а, але, ды, затое, толькі* і інш.). Напрыклад: ¹А восень звоніць у звон свой медны, і ²вецер трубіць у доўгі рог (П. Панчанка).

Сувязь, пры дапамозе якой злучаюцца часткі ў складаназлучаных сказах, называецца **злучальнай**.

У **складаназалежных сказах** граматычныя часткі звязаны пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў (*што, каб, бо, калі* і інш.) ці злучальных слоў (адносных займеннікаў *хто, што, які, чый, каторы* і інш. і прыслоўяў *дзе, адкуль, куды, калі* і інш.). Напрыклад: ¹Адно я знаю, ²што (злучнік) пустога слова не выцерпіць глыбінная душа (Я. Янішчыц). ¹І ва ўсіх нас ёсць Радзіма, ²што (злучальнае слова) імёны нашы

помніць (М. Танк). ¹⁾Там, ²⁾дзе (злучальнае слова) гулі пшаніцы і жыты, ¹⁾стаяць снапы, як рыжыя браты (П. Панчанка).

У складаназалежным сказе вылучаюцца **галоўная частка** і **даданая** (ці даданая), якая падпарадкоўваецца галоўнай. Даданая частка з галоўнай звязана **падпарадкавальнай** сувяззю.

У **бяззлучнікавых складаных сказах** граматычныя часткі звязваюцца па сэнсе і пры дапамозе інтанацыі. Напрыклад: ¹⁾Над намі словы ўладараць: ²⁾мы чуем і гаворым іх (С. Грахоўскі). Часткі ў такіх сказах звязаны **бяззлучнікавай сувяззю**.

57. Запішыце асобна, устаўляючы прапушчаныя літары, складаназлучаныя, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы.

1. Дарогі Палес..я мяне зачаруюць — спынюся ля^м вёскі над ціхай р..кой (М. Башлакоў). 2. Нават ця..ка стала верыць, што нарэ..це зазвіняць, як званок, аднойчы ў дзверы ц..плыня і чысціня (Н. Гальпяровіч). 3. У кожнага адна свая маці, якую мы Ра..імаю завём (А. Званок). 4. Недзе ў м..дзведжым куце, то..чыся ў трысці, папараць-кветка цв..це, толькі яе не знайсці (Х. Гурыновіч). 5. Хай жа над светам і кра..м сцяг^ф наш заўсёды крыляе, вечна над плошчаю гэтай пам..ць і слава лунае (М. Мятліцкі). 6. З ліст..падамі, з ліст..падамі завітаю я зноў сюды, дзе ў с..юдзёную студню падаюць, ціха падаюць ж..луды (М. Башлакоў). 7. Блі..чаць даж..ынкi на плашчах пракожых рэ..кіх, вісяць антона..кі ў садах, як сонца рэшткі (Н. Гальпяровіч).

Падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце сродкі сувязі граматычных частак. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

58. У польскай мове беларускаму злучніку **што** адпавядае слова **że** ([жэ]), а злучальнаму слову **што** — слова **co** ([цo]). Прачытайце тэлефонную размову. Вызначце, якія словы будуць ужывацца пры размове па-польску замест выдзеленых.

— Прывітанне, Бажэна! Я памятаю, **што** ты добра фатаграфуеш. Мне патрэбна твая дапамога.

— Рада цябе чуць, Ева! Ты выбрала, **што** хочаш сфатаграфавачь?

— Зразумела. Гэта помнік літары ў.

— А нічога, **што** ён знаходзіцца ў Полацку?

— Нічога. Заўтра туды паедзем з бацькамі.

— Не забывайся: у Полацку жыве сама Гісторыя. Фатаграфавач будзем многа. Усё, **што** звязана з беларускай культурай.

У з о р. 1. *Ежы разумеў, што не зможа патрапіць на гэту выставу (што = **že**).*
2. *Агата паказала паштоўкі, што яна набыла ўчора (што = **so**).*

Назвайце сродкі сувязі ў складаназалежных сказах.

Выпішыце бяззлучнікавыя складаныя сказ. Падкрэсліце ў ім граматычныя асновы, назавіце сродкі сувязі частак.

Разгледзьце фотаздымак. Як выглядае помнік? Карыстаючыся рознымі крыніцамі, даведайцеся, што напісана на помніку. Складзіце складаныя сказы са словамі-надпісамі.

Напішыце невялікае сачыненне-разважанне пра помнік літары **ў**, выкарыстоўваючы складаныя сказы рознай будовы.

59. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Складаны сказ: будова, значэнне, ужыванне»: размяркуйце сказы па групам у залежнасці ад іх тыпу.

Граматычныя часткі ў складаным сказе могуць адначасова звязвацца пры дапамозе розных відаў сувязі (напрыклад, злучальнай і падпарадкавальнай, падпарадкавальнай і бяззлучнікавай і інш.). Напрыклад: ¹*Гэта наша зямля дарагая,* ²*гэта нашы лугі і палі,* ³*над якімі спрадвеку лунае бусел* — сімвал бяссмерця Зямлі (А. Грачанікаў) (бяззлучнікавая і падпарадкавальная сувязь). ¹*Я дамоў прыеду,* ²*калі ліўні адшумяць і пойдуць за сяло, а* ³*ў зацішку поўня светлай грыўняй скоціцца мне проста ў далонь* (В. Гардзеі) (падпарадкавальная і злучальная сувязь).

Такія сказы называюцца **складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак**.

60. Прачытайце тэкст. Карыстаючыся кампазіцыйнай схемай (с. 11), дакажыце, што тып тэксту — разважанне.

Чалавек не ўзнікае так —
Ён збываецца, адбываецца
Як рата́й*,
Як дзівак,
Як мастак,
Ад якога свет адбіваецца.
Чалавек не ўзнікае так,
Бы ў кішэні вякоў пятак.
Ён сціраецца аб дарогі,
Разбіваецца аб адчаі,
Пераходзіць ва ўсе трывогі
Веку,
Што яго прыручае.
Перш чым вочы заслоняць **векам,**
Чалавек хоча стаць чалавекам.

Р. Барадулін.

Якія тыпы складаных сказаў сустракаюцца ў тэксце?

Выпішыце складаны сказ з рознымі відамі сувязі частак, падкрэсліце граматычныя асновы. Назавіце сродкі сінтаксічнай сувязі частак.

● Запішыце выдзеленыя ў тэксце словы ў пачатковай форме. Падбярэце да іх аднакаранёвыя.

● Растлумачце напісанне слоў з арфаграмай «Праваяпіс прыставак на зычны».

61. Прачытайце тэкст. Падбярэце да яго заглавак у адпаведнасці з асноўнай думкай. Вызначце стыль і тып тэксту. Абгрунтуйце сваю думку, карыстаючыся кампазіцыйнай схемай тыпу тэксту (с. 11).

Што з’яўляецца прадметам мастацтва? Пытанне гэта апошнім часам выклікае самых гарачых спрэчкі.

Нацэльваць мастацтва толькі на праблемы сённяшняга, канкрэтна-практычныя як быццам не выпадае. Для гэтага ёсць публіцыстыка. Але як можна адгарадзіцца ад таго, што хвалюе людзей?

Для мастацтва няма дробных, н..значных праблем. Хутчэй за ўсё, ёсць дробныя, н..значныя мастакі, якія да р..чаіснасці ставяцца

абыякава, а некаторыя з іх нават і пагардліва. Калі ж мастак — асоба, грамадзянін, то заўсёды будзе ў самым вір.. жы..я, а за будзе..ымі справамі ён здолее заўважыць і тое глыбінна істотнае, што мастацтва а..носіць да кат..горыі вечнага, агульнач..лавечага. Сапраўдны мастак добра ведае, што задача мастацтва^c — зв..ртацца да душы чалавека, уплываць на яго пачу..і і думкі (Паводле *З. Прыгодзіча*).

Ці існуюць для мастацтва неістотныя праблемы? Якога мастака варта лічыць сапраўдным?

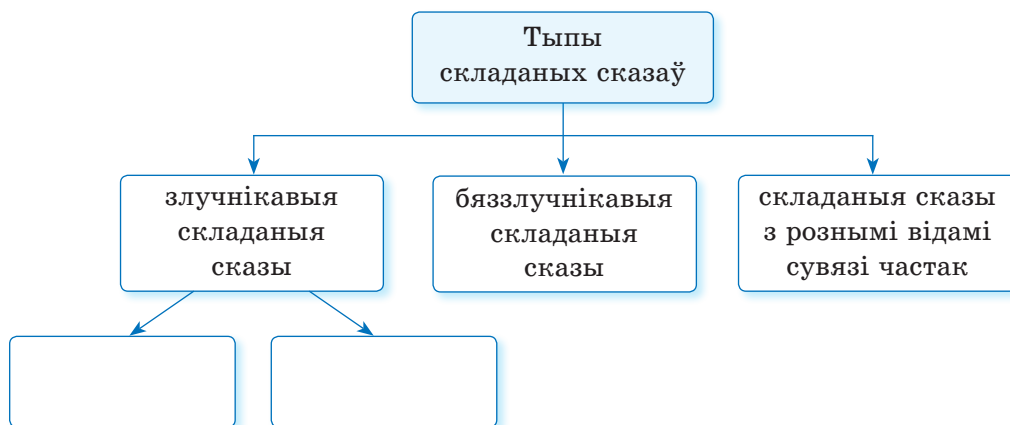
Спішыце апошні абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары.

У сказах з рознымі відамі сувязі вызначце межы граматычных частак, падкрэсліце граматычныя асновы. Назавіце сродкі сувязі частак.

Падзяліце тэкст на часткі. Складзіце план, выкарыстоўваючы пыталыныя сказы. Перакажыце тэкст паводле складзенага плана.

62. Разгледзьце схему. Дапоўніце яе звесткамі, атрыманымі на ўроках.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Які сказ называецца складаным? Прывядзіце прыклады складаных сказаў.
2. Якую ролю адыгрываюць інтанацыя, злучнікі і злучальныя словы ў складаных сказах? Абгрунтуйце сваю думку.
3. Назавіце віды сувязі, што існуюць паміж часткамі складанага сказа. Якія сказы называюцца злучнікавымі, а якія — бяззлучнікавымі? Прывядзіце прыклады такіх сказаў.
4. Раскажыце пра складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.